देवभूमि-सौरभम्
Devabhūmisaurabham
Vol 1 Issue 1 January 2024 Devabhūmisaurabham International Journal of CSU Shri Raghunath Kirti Campus Devprayag Uttarakhand India

क्त्वाप्रत्ययस्थले भिन्नकर्तृकत्वभ्रमः

डा. दिनेशचन्द्रपाण्डेय

ध्वनितत्त्वविरोधिवादिषु व्यक्तिविवेककारस्य महिमभट्टस्य विशिष्टं स्थानमस्ति । यतः सः साक्षात् विरोधं न प्रस्तौति, अपि तु स्वोक्तेः उपस्कारकत्वेन शास्त्रान्तराणां विचारान् बहुधा प्रस्तौति । तेषु क्त्वाप्रत्ययस्थले भिन्नकर्तृकत्वभ्रमः इत्ययं विषयोऽन्यतमः ।

तत्र सः एतद्विषयसम्बद्धतया पञ्चविधं प्रस्तौति ।

कर्तुरुपाधितयोक्ता कृद्वाच्यतया गतान्यगुणतां वा ।
क्त्वो भिन्नकर्तृकत्वभ्रमाय भवति क्रियावचश्च तयोः ।
पौर्वापर्यं क्रियाणां यद् वास्तवं तदपेक्षिणि ।
क्त्वः पौर्वकाल्ये किं तासां प्राधान्येतरचिन्तया ॥

इति । तदिदानीं मया विव्रीयते ।

१. बह्वीषु च तासु उत्तरोत्तरक्रियापेक्षं पूर्वपूर्वक्रियापौर्वकाल्यम् । यथा स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीत्यादौ । अत्र च विपचन-घटन-भवनरूपाः बह्व्यः क्रियाः इत्यत्रापि घटनापेक्षं विपचनस्य तद्भवितुमर्हत्येव, उभयत्रापि कर्तृप्रत्ययनिर्देशाविशेषात् । केवलं कृद्वाच्यतया कर्तुरुपाधिभावं गमितेति भिन्नकर्तृकत्वभ्रमः । यथा-

शिशिरकालमपास्य गुणोऽस्य नः क इव शीतहरस्य कुचोष्मणः ।
इति धियास्तरुषः परिरेभिरे घनमतो नमतोऽनुमतान् प्रियाः ॥

इत्यत्र कुचोष्मणः कर्तुर्हरणक्रिया । अत एव केचिदपास्येत्ययं ल्यबन्तप्रतिरूपको निपात इति व्याख्यातवन्तः ।

बह्वीषु क्रियासु सतीषु द्वितीयक्रियापेक्षं प्रथमा क्रिया, तृतीयापेक्षं द्वितीया, चतुर्थापेक्षं तृतीया इत्यादिरीत्या पूर्वपूर्वक्रियापौर्वकाल्यम् । यथा स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजतीत्यादौ भोजनक्रियापेक्षं स्नानक्रियायाः, पानक्रियापेक्षं भोजनक्रियायाः, व्रजनक्रियापेक्षं पानक्रियायाः पौर्वकाल्यम् । अत्र प्रयुज्यमानक्रियामादाय पूर्वकालिकत्वाङ्गीकारे विपच्य घटो भवतीत्यत्र विपचन-घटन-भवनरूपाः बह्व्यः क्रियाः इत्यत्रापि घटनापेक्षं विपचनस्य तद्भवितुमर्हत्येव, 'घट' इत्यत्र 'भवति' इत्यत्र च समानरूपेण कर्तृप्रत्यय एव निर्दिष्टः (घट इत्यत्र अच्, भवति इत्यत्र तिप् । प्रत्ययद्वयमपि कर्तृर्थे एव प्रयुक्तम्, अतः न कश्चन भेदः) । विशेषस्तु अयमेव यत् कृत्प्रत्ययेन वाच्य इति कारणात् कर्तुः विशेषणभावं गमिता घटनक्रिया इति भवनक्रियायाः कर्ता अन्यः, घटनक्रियायाश्चान्य इति भ्रमः जातः ।

यथा- शीतकालात्यये सति शीतं दूरीकर्तुं समर्थस्य अस्माकं कुचयोरुष्णस्य प्रयोजनं वा किं वर्तते? इत्येवं विचिन्त्य पूर्वं प्रियेषु कुपिताः प्रियाः दूरीकृतरोषाः, तस्मादेव हेतोः नमस्कुर्वतः प्रियतमान् गाढं आलिङ्गितवत्यः ।

अत्र कुचयोरूष्मा एवात्र कर्ता, तस्य 'शीतहरः कुचोष्मा' इत्यत्र हरणक्रिया ऊष्मणः उपाधि(विशेषण)भावं प्रापिता । हरणक्रियायाः उपाधिभावप्राप्तेः व्याख्यानकाराः 'अपास्य'शब्दगतः क्त्वाप्रत्ययः कां क्रियामुद्दिश्य इति अजानन्तः प्राप्तल्यबन्तरूपः निपात इति व्याख्यातवन्तः ।

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले इत्यस्मिन् सूत्रे द्विवचनसत्त्वात्, यत्र बह्व्यः क्रियाः भवन्ति तत्र कथमन्वेतीदं सूत्रमिति न चिन्तनीयम् । तत्र द्विवचनमविवक्षितम् (केवलं क्रियाद्वयमेव तत्र नापेक्षितं, किन्तु अनेकक्रिया इत्येव) । अतस्तत्रापीदमेव सूत्रमन्वेति । एकस्मिन् वाक्ये अनेकाः क्रियाः यदि निर्दिश्यन्ते तदा क्रमात् द्वितीयं प्रति प्रथमस्य, तृतीयं प्रति द्वितीयस्य चतुर्थं प्रति तृतीयस्य-इत्येवंरीत्या क्रियायाः पौर्वकाल्यं सम्भवति । अत्र तु अत्यन्तं स्पष्टतयैव अवगमनं भवति कमपि भ्रमं विना । किन्तु 'विपच्य घटो भवति' इत्यत्र स्पष्टा क्रिया भवनक्रिया, घटनक्रिया तावन्न स्पष्टतया वर्तते भवनक्रियायाः विशेषणभावप्राप्तेः अप्राधान्याच्च तेन घटनक्रियाया निमग्नत्वात् तदपेक्षं विपाकक्रियायाः पौर्वकाल्ये भ्रमः जायते । सूक्ष्ममतय एव 'घटशब्दान्तर्गतघटनक्रियापेक्षं पौर्वकाल्यं विपच्-धातुनोक्ते पाके वर्तत' इति अवगच्छन्ति । अस्पष्टतायाः कारणं तु घटनक्रिया कर्तु-रुपाधिभावं प्राप्तेत्येव ।

एवं यत्र एककर्तृका बह्व्यः क्रिया भवन्ति, तत्र च एका क्रिया प्रधाना, अन्याश्च उपाधिभावप्राप्त्यादिकारणतया अप्रधानाश्च भवन्ति । तदा तासु क्रियासु एककर्तृकत्वं न झटिति ज्ञायते, भिन्नकर्तृकत्वभ्रमः भवति । विपच्य घटो भवतीति तादृशस्यैकमुदाहरणम् । अन्यदप्युदाहरणं दत्तं ग्रन्थकृता 'शिशिरकालमपास्य---' इत्यादिना । अस्मिन्नुदाहरणे कुचोष्मा कर्ता, तस्य क्रिया शीतहररूपा, सा तु कर्तुः उपाधिभावं प्रापिता, 'शीतहरस्य कुचोष्मण' इति । अतः 'अपास्य' इत्यत्र वर्तमानः क्त्वाप्रत्ययः कां क्रियामुद्दिश्य वर्तत इति संशय उदेति । असु-क्षेपणेधातोः क्त्वा-प्रत्यये असित्वा, इति च रूपम् । 'अप'उपसर्गयोगे अपास्य इति रूपम् । तत्र वर्तमानः क्त्वाप्रत्ययः हरणक्रियापेक्ष इति न ज्ञायतेऽत एव भ्रमः जायत इति तात्पर्यम् ।

२. निरीक्ष्य संरम्भनिरस्तधैर्यं राधेयमाराधितजामदग्न्यम् ।
असंस्तुतेषु प्रसभं भयेषु जायेत मृत्योरपि पक्षपातः ॥
इत्यत्र निरीक्षणक्रियाकर्तुर्मृत्योर्भयपक्षपतनक्रिये विषय-विषयिभावभङ्ग्योपात्ते ।

यः स्वप्रतापेन शत्रूणां धैर्यं निरस्तं कृतवान्, यः परशुराममाराधितवान् तं कर्णं दृष्ट्वा मृत्योरपि अपरिचितेषु भयेषु सोढुमशक्यः पक्षपातः जायेत ।

इत्यत्र निरीक्षणक्रियायाः कर्तुः मृत्योः भयक्रिया पक्षपतनक्रिया च विषय-विषयिभावभङ्ग्योपात्ते । भयं विषयः, पक्षपतनं विषयीतिरूपेणोपात्ते, क्रियारूपेण नोपात्ते ।

निरीक्षणं क्रिया । तत्र क्त्वा (ल्यप्) प्रत्ययः । तत्कर्ता मृत्युः । इयमेकैव क्रियात्र उपात्ता । अतः क्त्वाप्रयोगस्याधारभूता अनेकाः क्रिया अत्र न सन्तीति कथं पौर्वकाल्यं निरीक्षणधातोः इति सन्देह उदेति । महिमभट्टः तस्य समाधानमेवं वदति यत्, भयेषु इत्यत्र बिभेतीति क्रिया, पक्षपात इत्यत्र पक्षे पततीति पतनक्रिया च सूचिता । एतासां तिसृणामपि क्रियाणां कर्ता मृत्युरेव । तत्र पौर्वकाल्यं निरीक्षणक्रियायाः ।

पक्षपतनक्रियायां विषयः भयम्, भये मृत्योः पक्षपात इति पक्षपातो विषयी ।

जायेत इति शुद्धा (स्पष्टा) क्रिया । सैव यद्यत्र परिगण्यते तर्हि, निरीक्षण-क्रियायाः कर्ता मृत्युः, जनिक्रियायाः कर्ता पक्षपात इति रीत्या निरीक्ष्य इत्यत्र क्त्वाप्रयोगोऽसाधुर्भवतीति वक्तव्यमापतति । किन्तु तस्य साधुत्वमेवं भवतीति महिमभट्टेन दर्शितमस्ति ।

३. **'यां दृष्ट्वापि समुत्सुके मनसि मे नान्या करोत्यास्पदम्' इत्यत्र दर्शनक्रियाकर्तुर्मनसोऽ-न्यकर्तृकास्पदक्रियानधिकरणभावेनोपात्तस्यौत्सुक्यक्रियाविशेषणभावेनोपात्ता ।**

'सुन्दर्याः दर्शनमात्रेणापि उत्कण्ठायुक्ते मम चित्ते अन्या काऽपि स्त्री स्थानं न प्राप्नोति' इत्यत्र दर्शनं क्रिया, तत्कर्ता मनः, तस्य । आस्पदं क्रिया, तत्कर्ता अन्या स्त्री, तस्याः आस्पदक्रियायाः अनधिकरणभावेन उपात्तस्य अर्थात् मनः अधिकरणं न भवतीति रीत्या वाक्ये उपात्तं मनः, तस्य औत्सुक्यक्रिया=औत्सुक्यरूपा क्रिया विशेषणभावेनोपात्ता ।

एकां सुन्दरीं दृष्ट्वा मनः उत्सुकम्, तस्मिन् मनसि अन्या आस्पदं न प्राप्नोति । अत्र दर्शनक्रियाकर्ता मनः, अन्यस्त्रीकर्तृकास्पदरूपक्रियाया अधिकरणं न भवति इति आस्पदक्रियानधिकरणत्वेनोपात्तं मनः, तस्य विशेषणरूपेण औत्सुक्यक्रिया उपात्ता । एवं समुत्सुकीभवनस्य उपाधिरूपेणोपादान एवात्र अन्यकर्तृकभ्रमहेतुः । समुत्सुकक्रियापेक्षं दर्शनक्रियायाः पौर्वकाल्यमिति ज्ञाते सर्वं समीचीनम् ।

४. क्वचित् कर्तुः सम्बन्धितामुपगताऽसौ भ्रमहेतुः । यथा 'स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे' इति ।

कुत्रचित्स्थले क्त्वान्त-ल्यबन्तक्रियामुक्त्वा द्वितीयक्रिया यदि क्रियापदत्वेन नोच्यते, प्रत्युत कर्तृसम्बन्धितया नामपदेनैवोच्यते तदाऽपि, भिन्नकर्तृकत्वभ्रमः भवति । 'स्मर=हे ! मन्मथ, संस्मृत्य=तत्सर्वमपि स्मृत्वा न शान्तिरस्ति मे=मम मनः शान्तिं नानुभवति' इति ।

कालिदासविरचितकुमारसम्भवस्य चतुर्थसर्गस्थमिदं पद्यम् । अत्र शान्तिरित्यनेन पदेन शमनरूपक्रिया विवक्षिता । किन्तु संस्मृत्य इति ल्यप्-रूपेण प्रथम-क्रियामुक्त्वा 'शमन'रूपां क्रियां 'शाम्यामि' इतिक्रियापदरूपेण अनुक्त्वा 'मे' इति षष्ठ्या कर्तुः सम्बन्धितया, 'शान्तिः' इति नामपदरूपेण प्रयुक्तवन्त इति भिन्नकर्तृकत्वभ्रमहेतुः ।

४. केचित् पुनः कर्तृ-क्रिययोरनुपादानमपि हेतुमिच्छन्ति । तत्र कर्तुर्यथा-

ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।

सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरु नरेन्द्र ! को गुणः ॥

अत्र हि समवेक्षा-पूजयोरेको लोकः कर्ता । स च सामर्थ्यसिद्ध इति नोपात्तः । पूजा चोपात्ताऽपि कृद्वाच्यतया कर्मोपसर्जनीभूतेत्युभयं भ्रमहेतुः ।

केचित् पुनः कर्तृ-क्रिययोरनुपादानमपि=कर्तुः क्रियाया वा शब्दतोऽनुक्ति-मपि हेतुमिच्छन्ति=भिन्नकर्तृकभ्रमहेतुरित्यभिप्रयन्ति। तत्र कर्तुर्यथा=कर्तुरनुपादान-स्योदाहरणम्-

कुरुनरेन्द्र ! =कुरुराज! ननु कमपि गुणम् समवेक्ष्य=यस्मै गौरवं देयमस्ति तस्मिन् कमपि सद्गुणं दृष्ट्वैव गौरवं ददतीति, कस्यापि गुणस्याधारेणैव सर्व एव=सर्वेऽपि जनाः पूज्यताम् एति=पूज्यताभाग्भवन्ति। किन्तु सर्वगुणविरहितस्य =यस्मिन्नेकोऽपि गुणो नास्ति, परमार्थत एव निर्गुणो वर्तते तादृशस्य हरेः= कृष्णस्य परिपूजया=सर्वतोभावेन सपर्यया को गुणः=किं प्रयोजनम् ॥

अत्र हि समवेक्षा-पूजयोरेको लोकः कर्ता=गौरवास्पदेषु गुणम् ईक्षते लोकः, गुणं दृष्ट्वा च पूजयति इति समवेक्षा-पूजनरूपक्रियाद्वयस्यापि एक एव 'लोकः(गुणद्रष्ट्री व्यक्तिः) कर्ता। स च=कर्ता सामर्थ्यसिद्धः=अर्थसामर्थ्यात् सिद्ध इति नोपात्तः=शब्दतो नोक्तः । पूजा चोपात्ताऽपि=पूज्यतामेतीत्यत्र पूजनक्रिया यद्यप्यु-पात्ता तथापि कृद्वाच्यतया=कृत्प्रत्ययेन वाच्या इति, कर्मोपसर्जनीभूता=कर्मणः ('सर्व'शब्दोक्तगुणवद्व्यक्तिः अत्र कर्म, तस्य) कृते गौणा च इत्युभयं=कृद्वाच्यत्वम्, उपसर्जनीभूतत्वं चेत्युभयं, भ्रमहेतुः=भिन्नकर्तृकत्वभ्रमस्य हेतुः ।

'गुणं समवेक्ष्य लोकः पूजयती'ति यद्विवक्षितमत्र तत्तथैव प्रयुज्यते चेत् न सन्देहास्पदत्वं वर्तते अर्थात् पूजनक्रियापेक्षः ईक्षणक्रियागतः क्त्वा प्रत्यय इति स्पष्टं ज्ञायते । किन्तु पद्यस्थे प्रयोगे गुणं समवेक्ष्य इत्यत्र ईक्षणक्रियायाः कर्ता लोक इति ज्ञायते, किन्तु पूज्यतामेति इत्यत्र पूजनक्रियायाः कर्तृत्वं लोकस्यैवेति न स्पष्टतया ज्ञायते । तेन क्त्वाप्रत्ययः कां क्रियामुद्दिश्य इति अस्पष्टं भवति ।

यद्यपि एतादृशप्रयोगेषु व्याकरणरीत्या दोषो नास्ति, तथापि एतादृश-प्रयोगेण अर्थविषयकभ्रान्तिः संशयो वा वाचकानां मनसि उत्पद्येत । तेन अवि-लम्बेन अर्थस्फुरणया जायमान रसास्वादः प्रतिबध्यते । अतः यथाशक्ति एतादृशप्रयोगाः न करणीयाः इत्येव महिमभट्टस्याशयः ।

५. क्रियाया यथा-

अकृत्वा परसन्तापमगत्वा खलनम्रताम् ।
अनुत्सृज्य सतां मार्गं यत् स्वल्पमपि तद्बहु ॥

अत्र हि प्रकरणादिगम्याया लाभक्रियाया अनुपादानं करणादीनां भिन्नकर्तृकत्वभ्रमहेतुः ।

क्रियाया यथा=क्रियाया अनुपादानेन जायमानस्य भिन्नकर्तृकत्वभ्रमस्योदाहरणम्-

परसन्तापम् अकृत्वा=परेषां कृते दुःखम् अदत्वा खलनम्रताम् अगत्वा =दुर्जनेषु शरणागतिमकृत्वा सतां मार्गम् अनुत्सृज्य=सज्जनानां मार्गमेव सदाऽपि अनुसृत्य यत् स्वल्पमपि=सम्पादितं स्वल्पमपि तद्बहु=तत् बहु एव, नाल्पम् । यतो हि एतादृशमार्गे लौकिकं किमपि बहु प्राप्तुं न शक्यते ।

अत्र हि प्रकरणादिगम्याया लाभक्रियाया='यत् स्वल्पमपि लभ्यते तद्बहु' इति विवक्षितत्वात् लाभक्रिया एवात्र विवक्षितक्रिया । किन्तु सा प्रकरणेनैवाव-गम्यत इति नोक्ता, तस्याः क्रियायाः, अनुपादानं=शब्दतोऽनुक्तिः करणादीनां= करण-गमन-उत्सृजनक्रियाणां भिन्नकर्तृकत्वभ्रमहेतुः=ताः क्रियाः भिन्नकर्तृका इति भ्रमस्य कारणम् ।

अर्थसामर्थ्यात् प्रकरणवशाद्वा या क्रियाऽवगम्यते तच्छब्दतो नोच्यते कविभिः । तादृशसन्दर्भे क्त्वाप्रत्ययान्तधातुनाऽभिधीयमानायाः क्रियायाः पूर्व-कालत्वं कां क्रियामुद्दिश्येति, द्वेऽपि क्रिये भिन्नकर्तृके इति च भ्रान्तिरुदेति । 'यत्स्व-ल्पमपि तद्बहु' इत्यत्र यत् स्वल्पं सः लभते तद् बहु इति लाभक्रिया विवक्षिता । तस्य प्रकरणगम्यत्वात् लाभक्रिया पदेन नोक्ता। वाचका यदि तां क्रियां न प्रकरणा-दवगच्छन्ति तर्हि अवश्यमेव परसन्तापाकरणक्रियायाः बहु भवतीत्यत्र वर्त-मानायाः लाभक्रियायाश्च कर्ता भिन्न इति भ्रमो भवति । अतस्तस्याः क्रियाया अव-गमन एव 'यः परसन्तापं न करोति, यः खलनम्रतां न गच्छति, यश्च सतां मार्गं नोत्सृजति तेन लब्धं स्वल्पं चेदपि तत् बहु एव, अतः सः बहु एव लभते' इति सर्वासामपि क्रियाणामेककर्तृकत्वम् विज्ञातं भवति ।

एवम् कर्तुरुपाधितयोक्ता=कर्तुः विशेषणतया उक्ता क्रिया, कृद्वाच्यतया गतान्यगुणतां वा=कृत्प्रत्ययेन वाच्यत्वात् अन्यस्य कृते गौणत्वं गता क्रिया । क्त्वो='क्त्वा' प्रत्ययार्थरूपक्रियाया भिन्नकर्तृकत्वभ्रमाय भवति=भिन्नकर्तृकत्वभ्रमं जनयति, अवचश्च तयोः=कर्तृ-क्रिययोः शब्दतोऽनुपादानम् च=अपि भिन्नकर्तृकत्वभ्रमं

जनयति। क्रियाणां=शब्दतः ज्ञायमानानाम् अर्थतोऽवगम्यमानानां वा क्रियाणां, यद् वास्तवं=न तु अवास्तवं मिथ्याभूतं पौर्वापर्यं=पूर्वापरभावः वर्तते, तदपेक्षिणि क्त्वः पौर्वकाल्ये=क्त्वाप्रत्ययस्य पौर्वकाल्यं तदपेक्ष्य भवति, तथा सति, तासां=क्रियाणां, प्राधान्येतरचिन्तया=प्राधान्याप्राधान्यविचारेण किम् ?=किं प्रयोजनम् ? इत्यलमनेन=अतस्तादृशचर्चया अलम् इति

भिन्नकर्तृकत्वभ्रमः कुत्र जायत इति सविमर्शं सोदाहरणं च विवेचयति महिमभट्टः । इति शम् ।